

BIRODALMI ÖRÖKSÉGEK, KAPCSOLATOK

KEMÉNYFI RÓBERT

Nehéz örökség – Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében

A magyar kartográfia etnikai ágán született eredmények adatszerező számbavételét a geográfia, térképtudomány több, nagyobb lélegzetű írásban végezte el.¹ A tanulmányok kitérnek a környező országokban honos térképszerkesztési gyakorlatokra is, az említett munkák tehát az egész térség viszonyrendszerében értékelik a honi nemzetiségi térképek szerkesztéstörténetét. A könyvfejezetek, tanulmányok *lineáris* kutatási eseményrendben és/vagy területi, metodikai csoportosításban sorolják fel a megszületett térképeket, szerkesztőiket, intézményi hátterüket, a készítés metodikai rendszerét. A magyar kartográfia-történet-írás nagy hagyományokkal és rendkívül gazdag eredményekkel

¹ Fodor Ferenc: *A térképírás története*. Honvéd térképészeti Intézet: Budapest. 1952/53/54.; Kocsis Károly: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. In: *Földrajzi Közlemények* 1996. CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180.; Kocsis Károly: Etnikai földrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz. I.* Dialóg-Campus: Budapest-Pécs. 1998. 279–301.; Klinghammer István: Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testület – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék: Nyíregyháza. 1998. 217–222.; Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006. 347–351.; Tátrai Patrik: *Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához s etnikai térképezéséhez (1691-2006)*. MTA FKI. 2007.; Papp-Váry Árpád: *Térképtudomány: A pálcikatérképtől az úrtérképig*. Kossuth Kiadó: Budapest. 2007. 5–128.

rendelkezik.² Azonban a társadalomtudományokban végbement „térbeli fordulat” folyamata azt eredményezte, hogy a kartográfia tudománya is felismerte, ahhoz, hogy árnyalt képe legyen – jelen esetben – a nemzeti térképírási módokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. *Azaz nem lehet eltekinteni a térképek készítésének mozgatórugóitól, egykori működési/működtetési céljaitól.* Éppen ezért Európa szerte sorra rendezik azokat a konferenciákat, amelyek a kartográfiai gyakorlatot behelyezik a társadalomtudományok értelmezési mezőjébe és történészek, néprajz-, földrajzszakutatók, sőt művészettörténészek, illetve kommunikációs szakemberek értelmezik a térképek szemiotikai rendszerét, „el nem mondott történeteit”, elemzik szándékolt hatásterületeiket, kódolt tartalmukat.³

A huszadik század magyar történelme következményeként a magyar társadalom többször és alapjaiban rendült meg. A mély válságok, a háborús pusztítások, a békeszerződések, a holokauszt, illetve a sokszoros politikai berendezkedés-váltások társadalomtörténeti következményei a kollektív és az egyéni emlékezet bonyolult, és természetesen egymásnak akár teljesen ellentmondó elbeszéléshálóját hozta létre. Az emlékezet és felejtés bonyolult társadalmi működése, az írott és a memoriter-tudás sűrű szövete határozta/határozza meg a magyar történelem utolsó száz évének értelmezését. A magyar történelem, kultúra és egyáltalán, a szellemi élet fizikai és mentális térkereteinek többszöri szétesése (csak főbb emblemikus pontokként: 1918/20, 1938, 1940, 1947/48, 1989/90) a társadalmi berendezkedések és politikai ideológiák többszöri változása (csupán szimbolikus dátumokként: 1919/20, 1948, 1956, 1989/90) át- és átertékelte a fizikai és időbeli távolságokat. Az eszmerendszerek érdekeinek megfelelően a magyar kulturális örökségből korszakokat és/vagy történeti régiókat, sőt – jelen esetben – tudományos gyakorlatokat (etnikai

² Az előző lábjegyzetben említettekén kívül l. még pl. Stegena Lajos: *Térképtörténet*. Tankönyvkiadó: Budapest. 1981. Stegena Lajos: *Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt*. Tankönyvkiadó: Budapest. 1998.; Plihal Katalin: *Európa térképei 1520–2001*. Helikon: Budapest. 2003.; Plihal Katalin: *Kartográfia, história: Az első magyar nyelvű iskolai atlaszok Debrecenből*. Képzőművészeti Kiadó: Budapest. 2005.; Klinghammer István: *A kartográfia kialakulása napjainkig: Tudománytörténeti áttekintés a kezdetektől a digitális tematikus térképek szerkesztéséig*. Budapest. 1991.; Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt: *Kartográfia-történet*. Eötvös Kiadó: Budapest. 1995.

³ Az egyes kartográfiai konferenciákról a beszámolókat archivált jelleggel l. <http://hszokult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/> (látogatás: 2010 március 19.)

kartográfia) igyekeztek teljes egészben kizárni.⁴ Így az 1989 előtti térképtörténet-írást a szabadon *el nem beszélhető* emlékezet, azaz a „néma hagyomány” és a kollektív felejtetés összetett viszonya⁵, majd pedig a társadalmi berendezkedés-váltás nemzetiségi politikája számára „etnikai térkereti” legitimációt nyújtó szerep és az ebből adódó politikai harc részint eleve *felszínre* hozta a nemzetiségi kartográfiai gyakorlatot, részint *átírta* a magyar nemzetiségi térképekhez kötődő emlékek szövetét. *Am attól függetlenül, hogy egy tudományos gyakorlat hivatalos megítélése változik, és az új értékelés akár érvényteleníti az egykori olvasatokat, nem jelenti azt, hogy az eltagadás, illetve a felejtés időszaka nyomtalanul eltűnik.*⁶ Nem lehet a nemzetiségi térképekre úgy tekinteni, hogy azok tiszták, függetlenek az egykori szerkesztési kontextusoktól. A mai narratív átiratokban figyelemmel kell lennünk tehát egyrészt az egyes etnikai térképek „el nem beszélt” történeteire, másrészt egyáltalán e kartográfiai út születésének körülményeire. Másként fogalmazva, mindez azt jelenti, hogy a mai nemzetiségi térképezésbe kitörölhetetlenül belevésődtek a múlt rajzolatai. Fel kell tehát azt is ismernünk, hogy bármennyire is szeretnénk ma új, a múlt árnyaitól megszabadított tiszta tudományos útként járni a „nemzetiségi kartográfiai” ágon, a múlt történetei, mintegy palimpszeszt-rétegekként, *egyszerűen ezt nem engedik meg.*

A múlt század utolsó évtizedeiben lezajlott ún. *memory-boom* az emlékezeti hely fogalmába beemelte a nem konkrét fizikai helyekhez köthető nemzeti emlékezeti narratívákat is. A „hely” az új megközelítésben inkább széles értelemben vett *mentális közeget* jelent, mintsem objektív teret. Olyan relatív kulturális színterekről van ebben a felfogásban szó, amelyek a nemzeti identitást fenntartó kollektív emlékezetet folyamatosan szervezik, áramlásban tartják és újra és újra (akár újabb és újabb tartalommal) aktualizálják. Nemzeti ünnepek, archívumok, könyvtárak, szimbolikus aktusok (pl. zászlófelvonások, harci játékok), épületek,

⁴ L. Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelmi elbeszélés*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 71–80.; Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő*. Atlantisz: Budapest. 2003. 201–237.; Hartog, Francois – Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan: Budapest. 2006.

⁵ György Péter: *Néma hagyomány*. Magvető: Budapest. 2000.; Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 81–94.

⁶ Weinrich, Harald: *Léthé*. Atlantisz: Budapest. 2002. 263–294.; Ricoeur, Paul: *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. (Narratívák 3.). Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–67.

dalok, rítusok, akár *etnikai térképek(!)* – és sorolhatnánk tovább – jelenítik meg a nemzet szellemét.⁷

A magyar nemzeti emlékezet topológiájában oktatásunk, történelmünk – sőt nyugodtan írhatjuk – mindennapi „térképi találkozásaink” (pl. fali díszekként) eredményeként hangsúlyos szerepet játszanak a *nemzetiségi térképek*. Ez mára közhelyszerűen azt is jelenti, hogy e térképek a nemzetpolitika grafikai ikonjai is. Amint arról fentebb szóltam, átfogó, azaz nagyobb léptékű térképtörténet-írás már több összegzésben felvázolta e térképek készítésének általános mozgatórugóit. Azonban ha mikro szinten közelítünk az egyedi, az „egy adott” térképhez, akkor fel kell adnunk azt a képzetet, hogy léteznének lineáris (etnikai) térképtörténetek. Hiszen az egyes térképek mögött „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák és a tabula rasa, a felejtés önkéntelen emléknymok”⁸ sűrű szövetét tárhatjuk fel. Hol archivált írásos emlékek, hol a mesélő ember emlékképei őrzik az adott térkép elkészítésének körülményeit. Nincs más dolgunk, minthogy a felejtés/emlékezés, archivált/megsemmisített bonyolult hálójából kihámozzuk az egyéni térképnarratívákat.

Elkoptatott évszázados közhely, hogy a nemzetiségi térképek készítését alapvetően a gyakorlati politikai célok határozták/határozzák meg hol direkt, hol indirekt módon. Tanulmányaikban, memoárjaikban maguk a térkép készítői (a teljesség igénye nélkül: Györffy István, Teleki Pál, Rónai András, Fodor Ferenc, Jakabffy Imre) ismerték el a térképek alkalmazásának és szerkesztésének szándékolt politikai céljait. *Ám ezek a politikai motivációk valahogy mindig az általánosság szintjén maradtak.* Tudunk róluk, „benne van e háttér a levegőben”, de igazán e szándékokkal nem foglalkozunk. Sőt. A magyar nemzetet ért 1920-as trianoni döntés borzasztó sérelme és következményei miatt tulajdonképpen *hallgatólagosan* tudomásul is vesszük az etnikai térképek nemzetpolitikai szerepét, azaz a politikai mozgatórugók a nemzeti kartográfia hagyományának néma részei.

Az emlékezetkutatás felismerte, hogy a „hely szellemének” megrajzolásában lényeges szerep jut a *traumatikus* eseményeknek. Éles vonalakkal rögzülnek az emlékezetben a kollektív és egyéni tragédiák terei. Napjaink tudományosságában egyre hangsúlyosabb szerepet kap ebből

⁷ ¹¹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2010. 97–151.; Assmann, Jan: *Der lange Schatten der Vergangenheit*. C.H. Beck Verlag: München. 2006.; François, Etienne – Schulze, Hagen (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I.–III. C.H. Beck Verlag: München. 2003. I–III.

⁸ György Péter: *A Kalinyingrád-paradigma*. Magvető Kiadó: Budapest. 2009. 93.

a szempontból például a holokauszt kutatása.⁹ Ez azt jelenti, hogy a norai emlékezeti helyekhez köthető történetek gyakran a közösség mély sebei, melyek akár tudatosan (pl. emlékművek) vagy tudattalanul (elhallgatás) szervezik a nemzet kollektív identitását. Azt mondhatjuk, hogy történeteikben az etnikai térképeink is hordoznak olyan elhallgatott szerkesztési körülményeket, amelyek – a nemzetközi szakirodalom nyomán használt kifejezéssel *nehéz örökségként* (difficult heritage¹⁰) – kitörölhetetlenül belevésődtek az adott térkép történetébe.

Az SS és a magyar kartográfia

Háttér: A németiség kulturális/területi vetületének kérdése

A kultúra/társadalom térbeli beágyazottságának, tagoltságának kérdése, tér és kultúra/társadalom kölcsönös viszonyának mibenléte a magyar tudományosság mélygyökerű sajátossága, amely szemléletmódot a trianoni döntés tovább erősített. Az „elvesztett tájak“ és az ott létező magyar kultúra megbonthatatlanságának elve az úgynevezett nemzeti tudományokat a huszadik század első felében lényegileg meghatározta. A táj és a kultúra, sőt a táj/tér és a történelmi/politikai események (népiségtörténet) összefüggésének elemzése központi tudományos magként volt jelen a humántudományok kérdésfeltevését a két világháború között, és amely szemléletmódtól csak igen hosszú úton tudtak e tudományok megszabadulni.¹¹ Fokozottan igaz volt ez az elméleti

⁹ Charlesworth, Andrew – Addis, Michael: Memorialization and the Ecological Landscapes of Holocaust Sites: The cases of Płaszow and Auschwitz-Birkenau. *Landscape Research*. Vol. 27. 3. 2002. 229–251.; Foregger, Richard: Two Sketch Maps of the Auschwitz-Birkenau Extermination Camps. In: *The Journal of Military History*. Vol. 59. No. 4 (Oct. 1995). 1995. 687–696

Assman, Jan: *Der lange Schatten der Vergangenheit*. C.H. Beck Verlag: München. 2006. 217–234.; György Péter: Az emlékezet topográfiaja. In: György Péter: *A hely szelleme*. Magvető: Budapest. 2007a. 11–78. L. még a *Lettre* tematikus számát (2007/ősz, 66. szám), melyet az emlékezetkultúrának szentelt.

¹⁰ MacDonald, Sharon: *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge. 2008.

¹¹ A népiségtörténetéről, a korszak tér és történelmi/etnikai folyamatok összefonódásáról összefoglalóan l. Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történelmi irodalomban (1945-ig)*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tan-szék: Debrecen. 2003. 93–100, 114–121.; Erős Vilmos: *A Szekfű – Mályusz vita*.

megkötöttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajztudományra. A paraszti életmód nagyfokú környezeti/térbeli beágyazottságának hangsúlyozását, elméleti kidolgozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a *hiánya* indokolta. Úgy értem, hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az első szintézisének időszakában, hogy az alap kutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem vagy csak szórványosan folyó társadalomnéprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben a geográfia teljes mellőzésével) és helyesen értelmezni tudtak volna. A környezet/tér-kultúra összefüggésének leírása tehát nem tölthette be a társadalmi folyamatokat magyarázó elméletek helyét. A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett társadalomtörténeti szempontokat (pl. polgárosodás) előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodtak meg a néprajztudományban.¹²

A múlt század fordulóján lezajlott ún. *nyelvhatárakció* dokumentumai mint indikátorok jelzik a korszak gondolkodását a nemzeti kisebbségek térnyerési veszélyével kapcsolatban.¹³ Az akcióterv összességében a peremteréségi magyarság kulturális és demográfiai megerősítésének tervével olyan intézkedéseket javasol, melyek meggátolják a kisebbségek „beszivárgó” területfoglalását. A klebersbergi program látens olvasata a trianoni döntés előtt majd két évtizeddel akár a nemzetiségek elszakadásának veszélyét is magában foglalja, *de természetes módon* sem a tervezet, sem

Csokonai Kiadó: Debrecen. 2000.; Erős Vilmos: *Asszimilációs retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2005.; Bolgár Dániel: *Asszimiláció a térben. Sic Itur ad Astra*. 2006. 43–72. Német háttér: Ö. Kovács József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2004. 410–443.

¹² A néprajzi térbeliség kérdésének elemzését és az elméleti kérdések hiányának okairól részletesen l. Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Planétás Kiadó: Budapest. 1998. 11–36.; Kósa László: *A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék: Debrecen. 1990.; Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernitás a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum: Budapest. 1998.

¹³ Az akcióról és a dokumentumokról l. Keményfi Róbert: „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III*. Budapest: Akadémiai Kiadó: Budapest. 2004.119–131.

a politikai elit *nem látta fenyegettként* a tiszta magyar lakta régiókat. Trianon azonban ilyen magyar terek államterületi leválasztásával a legrosszabb elképzeléseket is felülírta. Az egész magyar tudományos gondolkodást meghatározó „államtér és nemzet között szoros kapcsolat áll fenn” elvet tehát a nagyhatalmi érdekek diktálta 1920-as békedöntés traumatikus erővel írta felül és vette semmibe. Ez a tény teljesen világosan megindokolja, hogy Trianon sokkja a honi tudományosságot a táj és nemzeti kultúra megbonthatatlansága, szinte sorsszerű összekapcsolódása tételének szigorú elméleti kidolgozására szorította. A háborút lezáró, a magyarság számára borzasztó keserű „területi tapasztalatból” viszont az is magyarázható, hogy a hazai politika és tudomány nem csupán az új államhatárokon (1920) kívül élő magyarság megmaradását látta fenyegetve, hanem továbbra is kockázatot látott az új országon *belül maradt* nemzetiségekben is. Annak ellenére, hogy az 1910-es népszámlálás alapján az első világháborút lezáró békével létrehozott országban a magyarság számaránya 89,6% volt, azaz gyakorlatilag homogén nemzetállam jött létre.¹⁴

Hatványozottan jelentkezett ez az egzakt tudományos módon nehezen megfogható veszélyérzet Hitler hatalomra jutása (1933) után a magyarországi németekkel kapcsolatosan.

A magyar kutatók viszonya a német néprajzhoz és tértudományhoz

A két világháború közötti időszak német-magyar tudományos kapcsolata részint több időbeli és ezen időpontokhoz kapcsolható tematikai törésvonallal jellemezhető.¹⁵ Ennek alapján – a kérdéskört a jelen írás tárgyára leszűkítve – azt mondhatjuk, hogy a honi geográfia (történelem – I. lentebb) és a határokon kívülre került magyarság rurális kultúráját, pontosabban ekkor már inkább kulturális *állapotát* felmérő és védendő alkatát feltáró néprajz *kettős* értelemben látta a hasonló német tudományos kutatásokat.¹⁶ A magyar tudományosság részint befogadta a „versailles-i sokk”-ra adott német ideológiai térkonstrukciókat, és ezen

¹⁴ Részletesen I. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 1998. 39–123.

¹⁵ Jóval túlmutatna jelen tanulmány célkitűzésén és megoldhatatlan feladatot is jelentene a korszak szövevényes német-magyar kutatási kapcsolatainak, vitáinak teljes bemutatása, értelmezése.

¹⁶ A korszak tudománytörténeti összegzését I. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 127–197.

elképzeléseket igyekezett a magyar viszonyokra, a trianoni döntés tartathatatlanságának bizonyítására felhasználni. Ám az átfogó, azaz az egész területre megfogalmazott *elsődleges* elképzelések mellett a magyar tudománynak választ kellett adnia a *másodlagos*, ám mégis az új béke *legsúlyosabb* traumatikus erejű következményére:

A szellemi elitnek, a humántudományok művelőinek szembesülniük kellett a trianoni döntéssel bekövetkezett nagyon komoly, az ország történetében az addigiaktól teljesen *új népességi* helyzettel is. Nevezetesen azzal, hogy az 1920-ban meghúzott államhatárokkal nagy tömegű magyar vált *nem* a saját elhatározásából kisebbségivé.¹⁷ Jóllehet a magyar anyanyelvű lakosság e vesztesége napjainkra készségi szintű tudásként szervesült a nemzeti emlékezetünkben és mindennapjainkban, ám nyomatékosítanunk kell, hogy az *adott korban* – leszámítva a moldvai magyarságot és a századforduló évtizedeiben *önkéntesen* elvándorolt magyarokat – a honi tudományt a békefeltételek ezen kihatása is *teljesen váratlan helyzetben érte*. Azonnal óriási súllyal nehezedtetta tudományos és szellemi élet egészére, hogy valamilyen választ próbáljon meg adni az összmagyarság és a honi politikai elit számára, a „Mit lehet most mégis tenni?” kérdésére. Igen furcsa lesz a következő szavakat a mai szemmel olvasni, de tudatosítandó tény, hogy a magyar tudománynak egy ilyen horderejű nemzeti összeomlásra természetesen *nem volt tapasztalata*. Amint a fentebb említett nyelvhatárárció pontosan láttatja, félelem a „nemzetiségi előretörés tárgyában” már a századfordulón megfogalmazódtak, ám tulajdonképpen nem léteztek még csak vázlatosan sem kimunkált tudományos válaszok, mai szóval hatástanulmányok sem egy ilyen horderejű katasztrófa modellezésére, mondhatjuk így is, kulturális/társadalmi túlélésére.¹⁸ *Természetes tehát, hogy ebben a helyzetben az eleve erős német-magyar tudományos kapcsolatokban keresett elméleti és metodi-*

¹⁷ Részletesen I. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadói Kör: Budapest, 2008.

¹⁸ A jól ismert 1910-es népszámlálási adatok alapján a trianoni veszteség érzékeltetésére: A 18 264 533 lakosból 1920-ban más állam fennhatósága alá került 10 652 419 fő. Az 1910-es 9 944 627 magyar anyanyelvűből 3 214 328. – A társadalomtudományok szerepéről a korszakban I. Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: Lackó Miklós: *Szerep és mű*. Gondolat Kiadó: Budapest, 1981. 298–342.; Lackó Miklós: *Korszaklelem és tudomány*. 1910–1945. Gondolat Kiadó: Budapest, 1988.; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó: Budapest, 1998.

kai fogódzkodót a magyarság kulturális állapotát feltáró néprajz és a honi geográfia a kialakítandó új nemzetpolitika megalapozásához.¹⁹ Hiszen a német nemzetállam építésének folyamatában a nem az egységesülő államtérben élő, azaz kisebbségi helyzetű német nyelvű népcsoportok kérdéséhez a német földrajz és néprajz a múlt század fordulójára egyre egységesebb metodikai rendszerrel, terminológiai hálóval közelített.²⁰ A versailles-i sokkra adott német tudományos válaszokban a többségében németül jól beszélő, sok esetben kint tanult és a német nyelvű szakirodalmat nyomon követő magyar földrajzosok tehát jó előképet, segítséget láttak a magyar államter-szétesés tarthatatlanságának bizonyítására.²¹ Ebben a német rendszerben talált szintén több esetben – azaz természetesen nem kizárólagosan – a magyar kisebbségi sors, a kulturális állapot felmérése megfogalmazható nézőpontot és terminusokat a hazai néprajz (illetve népiségtörténet) is.²²

¹⁹ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 200–210.; Mendöl Tibor: Néprajz és Földrajz. *Ethnographia* LVIII/3–4. 1947. 154–162.; Mendöl Tibor: *A magyar emberföldrajz multja, jelen állása és feladatai*. Néptudományi Intézet: Budapest. 1947.; Hajdú Zoltán: A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történetiföldrajzi elemzésük. *Korall* 9./31. 2008. 390–417.; A magyar kisebbségi közösségek politikai, társadalmi, kulturális helyzetéről összegzően: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *im.* 2008.

²⁰ Német tudománytörténeti összegzésként a kérdésről I. a, néprajz: Lutz, Gerhard (Hrsg.): *Volkskunde*. Erich Schmidt Verlag: Berlin. 1958. 102–192.; Weber-Kellerman, Ingeborg. – Bimmer, Andreas: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie*. J. B. Metzleresche Verlagsbuchhandlung: Stuttgart. 1985. 42–113.; Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2004. 49–58.; Pinwinkler, Alexander: Walther Kuhn (1903–1983) und der Bielitzer „Vandervogel e. V.“. Historisch-volkskundliche „Sprachinselforschung“ zwischen völkische Pathos und politischer Indienstnahme. *Zeitschrift für Volkskunde*. 105. I. 2009. 29–51. b, földrajz: Schultz, Hans-Dietrich: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970*. Selbstverlag des Geographischen Institut der Freien Universität: Berlin. 1980. 41–122.

²¹ Hajdú Zoltán: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. *Kisebbségkutatás* 9/2. 2000. 51–64.; Fischer, Holger: Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum - Partnerschaft - Abhängigkeit? In: Schönfeld, Roland (ed.): *Germany and Southeastern Europe - Aspects of Relations in the Twentieth Century. Südosteuropa-Studie* 58. München. 1997. 59–70.

²² L. pl. a nyelvszigetek néprajzi megközelítésének komplex rendszerét: Keményfi Róbert: A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről. *Néprajzi Látóhatár*. IX/1–2. 2000. 1–10. Árnyalt képet a korszakról I. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 200–210. A magyarországi németek kutatásáról: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata:

Ám a húszas évek átláthatóbb diszciplináris viszonyrendszere meglehetősen bonyolulttá vált Hitler hatalomra jutásával (1933), majd a nemzetiszocialista területi törekvéseket alátámasztó „tudományos” ideák kibontakozásával. Részint a német anyaország (Mutterland) és az állam határain kívül élő néptest (Volkskörper) közötti szoros, megbonthatatlan kulturális egységét megfogalmazó elméleti konstrukciókban (pl. nyelv-szigetnéprajz) a magyar kutatók továbbra is jó kapaszkodót láttak a saját, 1920 óta kisebbségi helyzetben lévő népcsoportjainak vizsgálataihoz²³, másrészt azonban a honi tudomány egyre nagyobb ellenérzéssel követte nyomon Németország azon törekvéseit, melyek *éppen* e Volkstum-politika jegyében, a Magyarországon élő németek jövőbeni, a „Nagynémet Birodalom”-ban betöltendő szerepét igyekeztek megfogalmazni.

Budapest. 2000. 11–33.; 136–149.; 156–180.; 199–221.; Tóth Ágnes: A magyarországi németek kutatása. *Kisebbségkutatás*. 9/1. 2000. (http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2000_01/cikk.php?id=201). A magyar-német és a hazai németiség korabeli viszonyáról példaként: Gratz Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*. 1929. június. 192–203.; Gratz Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*. 1938. április. 357–367.; Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 193–203.; Gündisch, Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németéségnél. *Magyar Szemle* (7). 1928. március. 253–260.; Jancsó Benedek: A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbség. *Magyar Szemle* (7.) 1928. március. 260–263.; Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statistika megvilágításában*. Budapest. 1936.; Rieth, Adolf: *Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpf-Ungarn in Vergangenheit und Gegenwart*. Hrsg. in Verbindung und mit Unterstützung der Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung. Ausland und Heimat Verlagsaktiengesellschaft. (Schriften des Deutschen Auslandsinstituts): Leipzig – Stuttgart. 1927. – az ellentmondásos emlékeztető Bleyertől: Bleyer Jakob: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Verlag des „Sonntagsblatt”: Budapest. 1928; Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*. (18.) 1929. február. 114–124.; Bleyer kapcsán a korszak hazai németiségéről: Fata Márta: Bleyer Jakob nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*. 5/1. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/12.pdf>). 1994.; Göttling, Hans: *Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutschungarischen Volkes*. Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereine: Budapest. 1930. – L. továbbá a kimondottan a térség, közöttük a magyarországi németeket érintő számos néprajzi írást tartalmazó freiburgi „Schriftenreihe des Johannes Künzinger-Institut” az ulmi Donauschwäbisches Zentralmuseum, a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde publikációit, illetve itthon, a *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* című könyvsorozatot

²³ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–41)*. Akadémiai Kiadó: Budapest. 1967: 11. A korszak német néprajza ezen felfogását összegzi: Bach, Adolf: *Deutsche Volkskunde*. Verlag von Hirzel: Leipzig. 1937.

A harmincas évek második felében az ún. nemzeti tudományok fő áramlatát – több esetben a napi politikával egyetemben (l. Teleki Pál tevékenységét²⁴) – átította a német „fenyegetettségi érzet”. A magyar szellemi elit tehát a birodalmi területi törekvésekben olyan kockázatot látott, amely még a „Maradékerszág” területi integritását is veszélyezteti²⁵, ugyanis a nemzetiszocialista politika a Blut und Boden ideológia mindazt a területet, ahol németek élnek, Németországhoz tartozónak vélte.²⁶ Sorra jelentek meg azok a magyar félelmeket megfogalmazó értekezések, publicisztikai írások, melyek a Magyarország nyugati felén, a Dunántúlon élő svábok Németországból érkező megerősítéséről, illetve német parasztok betelepítéséről szóltak egy olyan komplex területi politika részeként, amely végső soron ezeknek a térségeknek a birodalmi bekebelezését készíti elő.²⁷ Propagandakiadványokban igyekeztek erre a vélt veszélyre felhívni a figyelmet nem csupán a tudományos kutatók, hanem hazai politikusok is.

Erről a kérdésről szól és emblematikus példaként említhetjük meg a „Mentsük meg a Dunántúlt” című, 1936-ban Dénes István politikus (1889–1963) tollából született füzetet, melyben Dénes a magyar földbirtok rendszer szerkezetét ostromozza, és azt, hogy a „magyar föld” fokról fokra a bérleti rendszer keretében német kézbe kerül.²⁸ A kiadvány alaphangját jól tükrözi a „Nem az a fontos, hogy a németség bevándorolt, hanem az, hogy itt van és terjeszkedik” alfejezeti cím²⁹, illetve a propagandafüzet címdala, melyen a Német Birodalom hatalmas vörös foltjának védelmében „támad a sváb nagygazda a szerencsétlen magyar parasztszaládra”.

²⁴ Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat: Budapest. 1995.; Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó: Budapest. 1996.; Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. (Szerkesztette: Ablonczy Balázs). Osiris Kiadó: Budapest. 2000. 334–340.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó: Budapest. 2005.

²⁵ Pritz Pál: *Pax Germanica*. Osiris Kiadó: Budapest. 1999.

²⁶ Corni, Gustavo – Gies, Horst: *„Blut und Boden” Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Verlag Schulze–Kichner: Idstein. 1994.

²⁷ A kérdésről l. Ungváry Krisztián: *Küzdelem az igazságrért Tanulmányok* Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Mázsi-hisz, Budapest, 2002. 785 p.)

²⁸ Itt köszönöm meg Kósa László szíves beszélgetését, melyben felhívta a figyelmet Dénes István ezen írására.

²⁹ Dénes István: *Mentsük meg a Dunántúlt!* Budapest. 1936: 9.

„A Dunántúlt hármasszoros veszedelem fenyegeti. A szomszédos 70 millió német keleti politikája *külső* elnyeléssel fenyegeti, a Dunántúlon élő gazdag kisbirtokos svábság erőteljes szaporodása és földszerzése belső elnémetesedéshez vezet, a dunántúli magyarság egykézése pedig a dunántúli magyarságnak életfáját pusztítja. [...] Az új hitleri német III. Birodalom a német hegemoniát a Fekete-tengerig akarja kitolni. Hitler uralomra jutása után rögtön ki is adták az új német birodalom térképét, amely Ausztriát, Csehország nyugati részeit és a Dunántúlt a Dunáig egymagában foglalta. A Dunántúlt a maga latifundiumaival, pusztáival kész prédája a német birodalmi törekvéseknek. Nem is titkolják, hogy a Dunántúlt óriási pusztái, nagybirtokai igen alkalmas területek a német parasztság leteleptetésére. A német nemzetiszocialista párt telepítési politikájának főiránya a Dunántúlt.”³⁰

A magyarországi Volksbund, illetve a Német Állam területén működő, ám az országon kívül élő németiség helyzetének feltárására irányuló intézmények – saját érdekeik minél teljesebb megvalósításáért – igyekeztek szoros kapcsolatokat kialakítani a hasonló területen mozgó magyar kutatókkal.³¹ Ennek érdekében a németországi népiségkutatók (pl. Otto Brunner [1898–1982]³², Hugo Hassinger [1877–1952]³³, Wilfried Krallert – l. alább) óvatosan tapogatóztak a magyar földrajzosok körében is az esetleges németbarátság és együttműködési készség vagy

³⁰ Dénes István: *Mentsük meg a Dunántúlt!* Budapest. 1936: 3–8.

³¹ A kérdés jól feltárt, összegzően l. Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978.; Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 1998. 39–123.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus Kiadó: Budapest. 2005.; Beer, Mathias. – Seewann, Gerhard (Hrsg): *Südstofforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH: München. 2004.; Nehring, Karl (red.): *Südstoff-Institut München 1930–1990*. R. Oldenbourg Verlag: München. 1990. – A nemzetiszocialista népiség-kutatások Magyarországot is érintő teljes szintézisként l. Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008.

³² Tevékenységéről: Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Fischer: Frankfurt am Main 2005. 79.; Stoy, Manfred: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. R. Oldenbourg Verlag: Wien – München. 2007.

³³ Tevékenységéről: Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Fischer: Frankfurt am Main 2005. 231.; Stoy, Manfred: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. R. Oldenbourg Verlag: Wien–München. 2007.<http://www.sns.it/it/lettere/menunews/convegna/anniprecedenti/20042005/cipha2005/allegati/33Stoppel.pdf> (látogatás: 2010. május 19.).

éppen ellenszenv feltérképezésére.³⁴ Hugo Hassinger például a Birodalmi Tudományos, Nevelési és Képzési Minisztériumnak (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung – REM) egyik jelentésében 16 magyar kutatót minősített oly módon, hogy a német érdekek szempontjából mennyire megbízhatóak. Habár a németek tevékenységét feltétlen szimpátiával figyelő Milleker Rezsőnek (1887–1945) a Prinz Eugen-díj adományozását javasolja³⁵, Kogutowicz Károlyt (1886–1948) és Fodor Ferencet (1887–1962) viszont negatív hangnemben zsidóként jegyzi, Cholnoky Jenőt (1870–1950), illetve Haltenberger Mihályt (1888–1972) pedig németelleneseknek. Hassinger véleménye szerint tehát a magyar földrajz fő áramlata problémát jelent a német népiségi célok magyarországi megvalósításában.³⁶

A német védnökség alatt megszületett első és a második bécsi döntés az új határrend előkészítésében szerepet játszó magyar geográfia és kartográfia számára óhatatlanul a tudományos kapcsolatok felerősödését eredményezte. Ha a helyzetet a magyar történelemírásban gyakran használt „mozgástér és kényszerpálya” kanonizált kifejezéssel vált terminussal írjuk le, akkor azt mondhatjuk, hogy – a német birodalmi törekvéseket komoly fenntartásokkal figyelő honi tudományos élet érzései ellenére – a német–magyar kötelékek *kényszerűen* szorosabbá váltak, a szabad magyar tudományos *mozgástér* beszűkült. A „szorosabbá válás” úgy érthető, hogy a német Volkstum-kutatók szabadon használhatták például az Államtudományi Intézet archívumát, majd később, Magyarország hadba lépését követően – l. lentebb – saját terepmunkával ellenőrizhették a magyar népességösszeírás nyelvi, nemzetiségi felvételezéseit. A magyar adattárakra támaszkodva kutatók a fent említett neveken kívül még például az SS tudományos népiségekutató hálózatát intézményesítő Karl

³⁴ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden–Baden. 1999: 279–284.; 649–650.; Aschauer, Wolfgang: Die Deutschen und/oder das Deutsche – Ethnizität und ihre Bedeutung für das Denken und Handeln der Donauschwaben (Ungarn). In: Büttner, Manfred (Hg.): *Geisteshaltung und Stadtgestaltung*. Frankfurt am Main 1997: 123–160.

³⁵ Milleker antiszemitizmusa és egyoldalú német elkötelezettsége negatív tónussal a hazai földrajz tudománytörténetébe is beépült. L. Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006. 694.

³⁶ A jelentést idézi: Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden–Baden. 1999. 648–649.

Christian von Loesch (1880–1951) és a müncheni Südost-Institut kutatója, Fritz Valjavec (1909–1960).³⁷

A nemzetiszocializmus geopolitikájának egyre radikálisabb térkép-zeteit nem csupán a magyar politika, hanem tehát a magyar földrajz is növekvő aggodalommal és félelemmel kísérte figyelemmel.³⁸ A Magyarországon élő német népcsoportot kutató német statisztikusok, geográfusok, néprajzkutatók megjelenésében, kutatási célkitűzéseiben a magyar földrajzosok, kartográfusok az ország területi integrációjának veszélyét látták. Amint arra fentebb már utaltam, a világháború éveiben a Volksbund égisze alatt folyó kutatások a magyarországi németiség „táji kötöttségének” és „életrevalóságának” vizsgálatát, számarányai minél pontosabb (ha lehet „felkerekített”) értékét – főként a potenciális Waffen SS-be sorozhatók létszámának növelése céljából – igyekeztek meghatározni, illetve az etnikai kartográfiai munkálatok segítségével a területi elhelyezkedését felmérni. Tényszerűen rögzítenünk kell azonban azt is, hogy a magyarországi szorosabb német tudományos kutatói jelenlét a második világháború alatt a magyar félnek is többször hasznára vált.

³⁷ Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989. 129–136. Loesch tevékenységéről: Retterath, Hans-Werner: Karl Christian von Loesch. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 386–389.; magyarországi szerepéhez: Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 89. Valjavec életrajza és magyarországi kapcsolatairól: Popa, Klaus: Fritz Valjavec. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 697–700.; Tilkovszky Lóránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*. 127. 1993. 601–649.

³⁸ A német és a magyar földrajz kapcsolatáról I. Fischer, Holger: *Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit*. In: Fischer, Holger – Szabadváry, Ferenc (Hrsg.): *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*. Südosteuropäische Arbeiten 94. 291–352. München.; Fischer, Holger: *Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum - Partnerschaft - Abhängigkeit?* In: Schönfeld, Roland (ed.): *Germany and Southeastern Europe - Aspects of Relations in the Twentieth Century. Südosteuropa-Studie 58*. München. 1997: 59–70.; Ilyés Zoltán: *Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig*. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék: Nyíregyháza. 2000. 153–183.; Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen. 2004. 249–290; illetve I. Fodor Ferenc számos utalását összegző művében: Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006.

Wilfried Krallert ellentmondásos emlékezete Magyarországon

A német kutatóknak azonban ahhoz, hogy Magyarországon célkitűzéseket megvalósíthassák, magyar alapadatokhoz kellett jutniuk, tehát igyekezniük kellett a magyar kollégáikkal mégiscsak jó viszonyt teremteniük, illetve alapvetően alkalmazkodniuk kellett a magyar kutatóintézményekhez. Ebben az ellentmondásos helyzetben tevékenykedett a magyarországi németek által lakott tájak feltérképezésében Wilfried Krallert, a Kárpát-medencében a második világháború német etnikai térképezését képviselő népiségkutató (Volkstumforscher)³⁹.

Wilfried Krallert (1912–1969) történész, kartográfus a nemzetiszocializmus idején (az Anschlusst követően) kifejezetten (és szinte csak) a politikai, geopolitikai célok alátámasztására szervezett Publikationstelle-Wien vezetőjeként jelent meg Magyarországon. Ez az intézmény a több, hasonló szervezetet magában foglaló Publikationstelle-hálózat közös célkitűzésének megfelelően az európai németiség területi helyzetének felmérésére, kulturális állapotának feltárására, Volkstum-térképek szerkesztésére, statisztikai sorok elemzésére szakosodott kutatóközpont volt. Krallert szolgálati magyarországi tevékenysége a következő pontokban összegezhető.⁴⁰

- A honi németiség körében megindult SS-sorozásokkal párhuzamosan Krallert azt a feladatot kapta, hogy ellenőrizze az

³⁹ Krallert, Wilfried: Geschichte und Methode der Bevölkerungszählungen im Südosten. 1. Rumänien. In: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 3. 1939. 489–508.; Krallert, Wilfried: Die Planmäßigkeit auf dem Gebiet sowjetrussischer kartographischer Arbeiten. In: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 7. 1943: 12–44.

⁴⁰ Wilfried Krallert élete és – többek között magyarországi – tevékenysége, a Publikationstelle-Wien működése Michael Fahlbuschnak köszönhetően több oldalról is alaposan feltárt. A jelen írásban éppen ezért a jól ismert adatokat nem ismétlem meg. A mellékelt, rövid, az alapvető tájékozódást segítő életrajzi adatok is Fahlbusch tanulmányaira támaszkodnak. Fahlbusch, Michael: Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH: München. 2004. 175–214.; Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien – Köln – Weimar. 2008. 793–836; Fahlbusch, Michael: Krallert, Wilfried: Publikationstelle Wien. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 335–337; 496–504.

1941-es eredményeket és tegyen meg mindent a teljes magyarországi német lakosság pontos felvételezésére.⁴¹ Ennek a célnak az elérése érdekében építette ki a bécsi központ budapesti kihe-

⁴¹ A sorozás kérdéséről népszerűsítő formában de igen hasznos összeggést ad: Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1974. – Wilfried Krallert (1912–1969): Már 16 évesen elkezdődött politikai pályafutása, amikor létrehozta a 'Deutscher Mittelschülerbund' (magyarul: *Német Középsiskolások Szövetsége*) bécsi sejtjét az SA irányítása alatt; 1933 áprilisában belépett a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba; 1934-től az SS tagja volt, azonosító száma 310323; A Dollfuss-kormányzat elleni júliusi merényletben az NSDAP hivatalos történészeként vett volna részt, ám közreműködése az utolsó percben meghiúsult; 1934-ben az SD-Főhivatalnak is tagja lett, amelynek nevében 1934-től 1941-ig és később az RSHA VI (röv: *Reichssicherheitshauptamt*, magyarul: *Birodalmi Biztonsági Főhivatal*) nevében is a Balkán térségben tanulmányi útnak álcázott utazásokon vett részt; Hans Hirschnél és Hugo Hassingernél, a bécsi SODFG (röv: *Süddeutsche Forschungsgemeinschaft*, magyarul: *Délnémet Kutatói Közösség*) vezetőinél történelem és földrajz tanulmányokat folytatott; Doktori avatása után sokoldalú politikai tevékenységei mellett 1935-től 1940-ig a 'Monumenta Germaniae Historica' munkatársa és a 1937-ben a SODFG kirendeltségének titkára lett, ez utóbbit később 'P-Stelle Wien' névre keresztelték át; 1938 júliusában SS-hadnaggyá léptették elő és már 1939 tavaszán az RSHA VI Hivatalához tartozott; Az RSHA számára fontos áttörést jelentettek Krallert kapcsolatai, amelyeket az 1940-es 2. bécsi döntést megelőző, Magyarország és Románia között folyó megbeszélések során kötött; 1941 áprilisában Krallert *Sonderführer „Z”* néven vett részt Jugoszlávia megszállásában és a Külügyminisztérium 'Künsberg Sonderkommando'-jával fontos dokumentumokat és térképeket foglalt le. Az itt fellelhető adatokat a lehető legrövidebb időn belül nemzetiségi térképekre vitték át és az etnikai alapú földbirtokrendezésekkor az SS és a Wehrmacht számára rendelkezésre bocsátották; Jelentős volt Krallert dél-európai és román népességstatisztikus Sabin Manuilă-val a kapcsolata. Krallert egy 44 térképet átfogó munkát adott le Románia etnikai térszerkezetéről a 'P-Stelle Wien'-nél; A külügyminisztérium megbízásából végzett feladatokat 1939-től kezdve, melynek lényege, hogy a németésre vonatkozó etnikai adatokat a községek szintjén ellenőrizze; Krallert feladata volt a Duna-menti svábok elmagyarosításának kutatása Szatmárban és a Bánátban, továbbá felvetett egy olyan lehetőség is, hogy ezen asszimilálódott népcsoportokat román kormányzati segítséggel visszánémetesítsék; Krallert 1943-ban átveszi a Walter Schnellenberg irányította RSHA SD VI G, azaz a Tudományos-módszertani Kutatóosztály csoportvezetői funkcióját. Krallert volt felelős a hírszerzésért, továbbá a kulturális kincsek és a tudományos könyvtárak elrablásának megszervezéséért, amely anyagokat az RSHA alá tartozó kutatóintézetekhez juttatták. Krallert Magyarországon: 1944. május 5-én közel 150 zsidó könyvesbolt és antikvárium ellen követett el az SS csapás-szerű támadást. Célja volt részint a „végső megoldás” keretében a zsidó kulturális örökség megsemmisítése másrészt az esetlegesen hasznos tudományos könyvek összegyűjtése. A 'P-Stelle Wien' akciói megmutatták, hogy milyen mozgástérrel rendelkeztek az SS népességkutatói Magyarországon.

lyezett intézetét a német Volksbund-házban Irma Steinisch vezetésével. „Árgus szemekkel ügyeltek” a magyarországi németiség népmozgásaira, a hivatalos magyar statisztikai adatokra.

- Krallert igyekezett a magyarországi németek statisztikai adatait települési bontásban nyomon követni, ezzel összefüggésben „kérdéseket tett fel” a Duna-menti svábok vélt elmagyarosítására vonatkozóan a magyarországi Szatmárban, illetve a Baranya, Tolna, Somogy megye német lakta részén, az ún. Schwäbische Türkei-ban.
- A megbízás alapján Krallert összességében kifogásolta az 1941-es magyarországi népszámlálás németiségre vonatkozó adatait. Túlságosan nagy eltérést tapasztalt a hazai németek anyanyelv és nemzetiség bevallása között (anyanyelv: 719.762, nemzetiség: 533.045). Ezért azt tervezték, hogy több faluban újraszámlálják a németeket. A belső számlálás eredménye az lett, hogy a németek a Magyarországhoz csatolt Délvidékkel együtt 1.2 milliós németiséget kezdtek emlegetni, és kitüntetett helye lett Magyarországnak a német kisebbség szempontjából.⁴² Krallert a két adat közötti eltérést azzal magyarázta, hogy a magyar kormány olyan hangulatot kelt, amely nem kedvez a nemzetiségi hovatartozás önbevallásához. Ha vállalják (német) nemzetiségüket, akkor annak kitelepítés lesz a vége. Így amikor a Népinémet Közvetítőhivatal (VOMI – Volksdeutsche Mittelstelle) falunyilvántartást szeretett volna a magyarországi sváb falvakról készíteni, Krallert hevesen ellenkezett. (Bár természetesen ez a millió felüli adat a realitástól messze esik, az SS az 1941-es népszámlálási eredményeket nagy sikernek tartotta, hiszen az etnikai adatok mégiscsak azt jelezték, hogy németek nem asszimilálódtak, nem olvadtak be a magyarságba.)⁴³
- Krallert úgy vélte, hogy a parasztság eddig is hamis adatokat szolgáltatott a mezőgazdasági termelőtevékenységéről, mert nem tudhatták, hogy kitelepítésüket, kényszermigrációjukat vagy egy speciális népcsoportadót készít a magyar kormányzat ezzel elő. Ennek ellenére az SS legfelsőbb vezetése arra utasította Krallert, hogy fejtse ki nézetét arra vonatkozóan, hogy a háború után a térség népi németiségét, tehát a magyarországi németeket is,

⁴² Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 150–151.

⁴³ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden. 1999. 651.

összetelepítsék-e a majdan üres Ostlandban vagy áttelepítsék őket a Német Birodalomba.⁴⁴

A saját térképserkesztési munkálatai mellett Wilfried Krallert figyelme tehát a birodalmi politikai célok érvényesítése érdekében kiterjedt azon országok kutatóinak tevékenységére is, akik hasonló témakörökben mozogtak, és az SS-Sturmbannführer (őrnagy) igyekezett a térség ezen szakembereit a saját kiterjedtebb lehetőségeivel segíteni. A Teleki Pál miniszterelnök által 1926-ban alapított Államtudományi, majd Teleki öngyilkossága (1941) után az elhunyt miniszterelnök nevét felvevő Teleki Intézetben folytak Budapesten etnikai térképészeti munkálatok, melyek elsődlegesen a Kárpát-medencében élő magyarok számarányainak statisztikai és térbeli változását követték nyomon.⁴⁵ Krallert számára ez az intézet – mondhatjuk így – ideális adataranybánya volt, hiszen az osztrák történész-geográfus pontosan az Államtudományi Intézet profilját meghatározó területen tevékenykedett. Nem véletlen, hogy Krallert részint az intézményi, részint a személyes kapcsolatok elmélyítésére törekedett az Államtudományi (majd Teleki) Intézettel és az intézeti kutatókkal.⁴⁶

A jó viszony kiépítése ebben az esetben azt jelentette, hogy az adattár és a térképészeti apparátus német használatát nem az erőfölény, hanem alapvetően a kölcsönös segítségnyújtás jellemezte.

⁴⁴ Krallert magyarországi tevékenységére vonatkozó pontok: Fahlbusch, Michael: Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tat Helfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH.: München. 2004. 175–214.; Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 151–153; 177–179; 264–268.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus Kiadó: Budapest. 2005. 292–299; 334–339.

⁴⁵ Az Államtudományi (később Teleki) Intézet történetét l. Für Lajos: A nemzeti-ség-(magyarság-)tudomány múltja. *Műhely*. 3. 1983. 18–31.; Kosáry Domokos: A Teleki Intézet emlékezete. *Magyar Könyvszemle*. 3. 2000. 251–252.; Sirpák Lilli: A Teleki Intézet. Beszélgetés Kosáry Domokos történésszel. *Kapu*. II./11. 1989. 42–44.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989.; Czetler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó: Budapest. 1997.; Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Múzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128.

⁴⁶ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [816.]

Wilfried Krallert, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) Biztonsági Szolgálatának (SD) VI. (Külföldi tevékenység) Hivatala G (Tudományos-módszertani) Kutatóosztálya vezetőjeként⁴⁷ a háború időszakában is teljesen szabadon járhatott Délkelet-Európa országaiban és jutott hozzá a kutatásaihoz szükséges anyagokhoz. A térségben élő ún. népi németek felmérése, térképezése érdekében szívélyes viszonyt ápolt a román demográfus Sabin Manuilával (1894–1964), a román Központi Statisztikai Intézet vezetőjével, így Krallert első kézből kapott adatokat – többek között – a romániai etnikai viszonyokról, a zsidóság, illetve a csángók számarányairól, területi elhelyezkedésükről.⁴⁸ Jakabffy Imre (1915–2006) visszaemlékezése szerint: „Volt egy Krallert nevezetű SS tiszt, aki a Honvéd Térképészeti Intézetben is ügyködött. Beszélgetünk, és akkor azt mondta, hogy ő éppen Moldvába, Romániába megy – akkor ő mehetett – és azt mondja: megy, megnézi az ő statisztikájukat, különösen a csángók érdekelték. S a csángóknál én azt mondtam neki, hogy Manuilă statisztikájával szemben én kimutattam [...], hogy volt náluk anyanyelvi kérdés és nemzetiségi kérdés. A kettőt szándékosan (vagy szándéktalanul) összecezerélték!”⁴⁹

Ezeket a román, igen nehezen megszerezhető, nem kiadott vagy csak torzítottan megjelent statisztikai adatokat Krallert például természetesen megosztotta az Államtudományi/Teleki Intézet munkatársaival. (Valószínű, hogy ugyanígy tájékoztatta Krallert viszont a román statisztikusokat is a magyarok munkálatairól és adta át Romániában az Államtudományi/Teleki Intézetben kapott értesüléseit. Erre abból is következtethetünk, hogy Krallert megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar nemzetiségi térképek szerkesztési módszereinek, amelyekkel az Államtudományi, majd Teleki Intézet igyekezett a Románia felé

⁴⁷ A Biztonsági Szolgálaton belüli Tudományos Osztály létrejöttéről: Schellenberg, Walter *emlékiratai*. Téka, Zrinyi: Budapest. 1989. 203–204.

⁴⁸ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [814–816].

⁴⁹ Az interjút Jakabffy Imrével 2004. december 27-én készítettem. Az SS álláspontját a csángók ügyében Fahlbusch munkái mellett magyarul I. Arens, Meinolf: Egy etnikus csoport a totalitárius népességgpolitika feszültségmezéjében. A moldvai magyarok/csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944). In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális életvilágok*. Kriza János Társaság: Kolozsvár. 2008. 145–180.

megfogalmazott etnikai alapú magyar területi követeléseit vizuálisan megjeleníteni.⁵⁰⁾

Ha ebben az összefüggésben tekintünk Jakabffy Imre emlékezetére, akkor érthetővé válik, hogy Jakabffy Krallerthez fűződő emlékei *nem feleltek* meg az életrajzi pontokban megfogalmazott igen súlyos morális aspektusokat felvető tevékenységének. Az erdélyi származású, a német és a román nyelvet biztosan birtokló Jakabffy – igen fiatalon – 1939 augusztusától Teleki Pál, majd Rónai András mellett dolgozott román referensként az Államtudományi/Teleki Intézetben.⁵¹ Jakabffy Wilfried Krallert, a Publikationstelle Wien és az intézet kirendeltségének, a budapesti Volksbund-házban működő Außenstelle Budapestnek a tevékenységét úgy ítélte meg, hogy segítségük nélkül *nem* készültek volna el a második világháború magyar etnikai térképei. Nem születhetett volna meg például a Jakabffy által szerkesztett *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* (1942), a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* (1942), sőt a több tucat térképet tartalmazó *Közép-Európa Atlasz* (1945) sem.

Jakabffy 1942-es *Közép-Európa nemzetiségi térképe* a híres Teleki-féle „Carte Rouge” metodikájával készült. A szerző elmondása szerint a térkép fáradtságos munkával, több év munkájának eredményeként állt össze, majd magára a nyomdai kivitelezésre a Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézetben került sor.⁵² Jóllehet a hadsereg térképészeti nyomdája ebben a tekintetben mindig készségesen az Államtudományi/Teleki Intézet rendelkezésére állt a tudományos térképek kinyomtatására, illetve készültek más, civil földabroszok is, 1942-re a Honvédtérképészeti Intézet helyzete azonban megváltozott. A színes és nagy kivitelezési

⁵⁰ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [817.]

⁵¹ <http://members.chello.nl/gajakabffy/Archiv.htm> (10.10. 2009); Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [94.]

⁵² Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [96.]; Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészeti története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991.; Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat: Budapest. 1994. – Rónai András szerepéről a fenti térképek elkészítésében l. Kocsis Károly: Rónai András, az etnikai földrajzos. *Földrajzi Értesítő*. 57. 1–2. 2008. 55–70.

méretű térképek nyomása fokozatosan ellehetetlenült, hiszen a háború időszakában minden térképészeti munkálatot a hadműveleti térképek elsőbbsége alá rendelték. A háború előrehaladása teremtette hiány következményeként még maguknak a katonai térképeknek a megvalósítása is (a technikai feltételek megteremtése és a nyersanyagok beszerzése) egyre komolyabban kihívást jelentett az intézetnek.⁵³ Etnikai térképek előállítására tehát a katonai nyomdának 1941-től (Magyarország hadba lépésétől) egyszerűen már alig volt lehetősége. (Sőt. A helyzetet súlyosbította a későbbi években a német csapatok térképi kiszolgáltatása, parancsainak végrehajtása is.⁵⁴)

* * *

A Rónai szerkesztette *Közép-Európa Atlasz* elkészítésének körülményei, nyomásának irdatlan nehézségei az aprólékos visszaemlékezéseknek és az eredeti Atlasz szinte mitikus elérhetetlenségének köszönhetően (alig pár példány készült) mélyen beágyazódott a magyar kartográfia-történet narratív hagyományába. A hatalmas munkát 1944 késő őszén, 1945 kezdetén Balatonfüreden fejezték be. Ide, a balatonfüredi Esterházy-szállodába telepítették ki Budapestről a Teleki Intézetet, ahol nem csak az irodákat rendezték be, hanem a térképek és összességében az Atlasz megvalósításához szükséges technikai háttérrel – nyomdagépeket, festéket, papírt – is kiépítették, illetve a fővárosból leszállították.⁵⁵ Ha ezt a történetet a bevezető sorokban említett, Pierre Nora által megfogalmazott „emlékezeti hely” értelmében fogalmazzuk meg, azt mondhatjuk, hogy a *Közép-Európa Atlasz*-t a magyar nemzeti emlékezeti helyek közé nem csak a számos, a magyar állam- és etnikai tér Európa középső területének összefüggésébe történt beágyazása és a magyar álláspont vizuális megjelenítésének sokszínűsége emelte, hanem annak a heroikus küzdelemnek az emlékezete is, amellyel az intézet munkatársai az összeomlás, a háborús végjáték közepette is igyekeztek a „magyar ügyet” saját szakterületükön szolgálni.

⁵³ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991

⁵⁴ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁵ Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989. 307–322.; Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. (fakszimile kiadás). Szent István Társulat – Püski Kiadó: Budapest. 1993: 9; 11–12.; Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [106–110.]

Ám ezen archivált és mondhatjuk, mára kanonizált Atlasz-történet-hez egy másik narratíva, a „fel nem fejtett” események, azaz a *tudatos tör-lés, felejtés folyamata* is hozzátapad.

* * *

Jakabffy Imre a vele készült interjújában elmondta, hogy a térképekhez szükséges festék és a papír tekintetében voltak a legnagyobb bajban, hiszen egyrészt – ellentétben a katonai célú térképektől – a nemzetiségi mappák plasztikus színalkalmazásához nagyon jó minőségű és számtalan színárnyalatú festékre volt (és van ma is) szükség, másrészt pedig – amint arra az előzőekben már utaltam – az összes rendelkezésre álló térképpapír csupán a hadászati térképek előállításához volt (igen szűkösen) elegendő.⁵⁶ *Ebben a helyzetben segítette ki a magyar etnikai kartográfusokat Wilfried Krallert.* Speciális papírt és jó minőségű nyomdafestékeket bocsátott a Teleki és általa a Honvéd Térképészeti Intézet számára az *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* és a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* kivitelezésére (1942)⁵⁷, illetve a készülő *Közép-Európa Atlasz* megvalósítására: „Svájci festékekkel dolgoztunk, amit hozott nekem a Krallert, az ő német nyomdái, a Honvédkartográfiaának vitt, tehát olyan színeket kértünk tőle, melyek nem fakulnak ki, volt ugye az I. G. Farben Industrie, onnan jó festékek jöttek. Krallert hozta a festékeket és a papírt! Annyira nem volt semmink! Közép-lila lett volna a rózsaszín (a román területek a *Közép-Európa nemzeti-sége térképén* – K. R.), de a festék! Olyan lett, amit kaptunk!”⁵⁸

Krallert 1944 tavaszától, Magyarország megszállása után a budapesti zsidóság kulturális/tudományos javainak áttekintéséért és a megszürt, a birodalom tudományos érdekcéljai megvalósítására hasznosítható nyomtatott források elszállításáért volt felelős. Ez azt is jelentette, hogy az előző években is jól működő magyar-német etnikai kartográfiai kapcsolatokat felerősítette Krallert intenzívebb fővárosi jelenléte. A Teleki Intézet nehéz helyzetében, a tudományos apparátus kiköltöztetésének szervezése közepette igyekezett továbbra is biztosítani Rónai és Jakabffy számára a háttéranyagokat.

⁵⁶ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁷ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁸ Jakabffy elbeszélése, 2004. december 27.

A papírt Krallert a berlini intézetéből, a *Geographischer Dienst des Auswärtigen Amtes* nyomdájából hozta⁵⁹, a festékek pedig az SS szervezetén belül működő SD Tudományos-módszertani (VI.) Kutatóosztálya által részint a baseli székhelyű J. R. Geigy A.G.-tól, részint az I. G. Farben Industrie-ből érkeztek. A svájci J. R. Geigy A. G. szoros kapcsolatban állt egyrészt a frankfurti (Frankfurt am Main) székhelyű I. G. Farbennel, illetve magával a Nemzetiszocialista Párttal (NSDAP) és a Hadügyminisztériummal (Reichsministerium für Bewaffnung und Munition) olyan céggént, amely egyrészt a párt, másrészt a hadsereg egyenruháihoz, hatalmi szimbólumaihoz (zászlók) szállított festékeket.⁶⁰

Az I. G. Farben nemzetiszocialista időszakának története és ezen belül az SS-szel való kapcsolata – a kezdetektől egészen Monowitz-ig – jól feltárt.⁶¹ A második világháború alatt folyó magyar nemzeti érdekeket szolgáló nagy etnikai térképészeti munkálatok tehát attól az I. G. Farben-től kapták a festékeket, amelynek haditermelését (pl. szintetikus gumi, benzin) az SS ellenőrizte, és amely cég leányvállalata, a Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung) a Zyklon B-t szállította – többek között – Auschwitzba.⁶² Auschwitz-Birkenauban, amely megsemmisítő táborban, a Közép-Európa Atlasz készítésének időszakában⁶³ (1944-ben), éppen több százezer magyart pusztítottak el az SS-en keresztül Magyarországra nyomdafestéket szállító cég termékével.

* * *

⁵⁹ Itt köszönöm meg Michael Fahlbusch papírra vonatkozó szíves közlését.

⁶⁰ Straumann, Lukas. – Wildmann, Daniel: Carl Koechlin, die J. R. Geigy A. G. und die NSDAP. In: Haumann, Heiko – Petry, Erik – Richers, Julia (Hg.): *Orte der Erinnerung: Menschen und Schauplätze in der Grenzregion Basel 1933–1845*. Christoph Merian Verlag: Basel. 2008. 128–131. Itt mondok hálás köszönetet Jörn Happelnek a baseli adatokért és segítségéért.

⁶¹ Borkin, Joseph: *Die unheilige Allianz der I.G.-Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich*. Campus: Frankfurt am Main. 1990.

⁶² Pressac, Jean-Claude: *Die Krematorien von Auschwitz*. Piper: München. 1994. 136 ff.

⁶³ Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. (faksimile kiadás). Szent István Társulat – Püski Kiadó: Budapest. 1993. 12. Rónai az Atlaszhoz írt előszavában külön ki is emeli a papír- s festékellátás nehézségeit. L. még: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [106; 109.]

Jakabffy történetének több rétege van, melynek csak vékony szeletét képzik a jól „kriminalizálható” tények. Sokkal mélyebbre és viszont részint a személyes emlékezeti szintre, a homo narrans a felejtés/émlékezés bonyolult szövetéből kibontható elbeszélésre, azaz a történet tartalmi jellegzetességeire irányuló kérdés (A), és részint az ebből kibontható, a „térbeli fordulat” paradigmaváltás alapján az „új geográfiai” olvasatra (B) irányított figyelem.

(A) A Jakabffy Imrével folyt beszélgetés kontextusát alapvetően meghatározta, hogy jóllehet személyes találkozásunkat előkészítve egy kötetemet, pár írásomat a lakására előre elküldtem, de mégis számára ismeretlenül, ám az élete és a két világháború közötti magyar nemzetiségi kartográfia történetére nagy érdeklődéssel tekintve jelentkeztem be hozzá. Örömmel állt az interjú rendelkezésére, a saját otthonában, nagyon kellemes körülmények között, kifogástalan feszes angol viseletben, elegáns porcelánkészletben szervírozott kávéval, süteményekkel, teával és teljes nyugalommal fogadott. Úgy mondanám, hogy „rám szánta a napja egy nagy részét”. Ez a helyzet természetesen számomra is komoly kötelezettségekkel járt, hogy az előre eltervezett vázlataimat és gondolataimat talán az előzetes megfontolásaimnál is szigorúbban rendezzem.

A hangulatot azért tartom fontosnak leírni, mert ezek a körülmények is hozzájárultak vendéglátóm *nyitottságához*, azaz alapot adtak beszélgetésünk igen őszinte légköréhez. Hiszen amint a találkozás érdemi, szakmai részére térünk, melyben térképeinek készítési körülményei iránt érdeklődtem, Jakabffy Imre Krallert személyét már az első percekben azonnal szóba hozta és az ott tartózkodásom alatt a német Volkstum-kutatóra többször is visszatért. Másként fogalmazva, *Jakabffy a világháború honi etnikai térképserkesztésének és technikai, színbeli kivitelezésének történetét innét fejtette fel.* (A Teleki Intézet múltjának jól ismert részleteit, a balatonfüredi kitelepülést és élete ezen szakaszának eseményeit számomra nem is részletezte, csupán utalt az éppen akkor vele készült életútinterjúra, hogy ott ezek a dolgok részletesen olvashatóak lesznek.⁶⁴) Jelezni szeretném viszont azt is, hogy a beszélgetésünk nem volt semmilyen tekintetben sem drámai, illetve nem volt semmilyen traumatikus feltárulkozásról, pláne tudatos morális megfontolásokról szó, és nagyon-nagyon távol állt az is a helyzettől, hogy „akkor most Jakabffy, a Nagy Idők Tanúja-

⁶⁴ Az interjú később meg is jelent: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzéológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128.

ként eddig még nem ismert valamiféle nagy titkokat árul el.” Nem. Egyszerűen Jakabffy elbeszélésében egy olyan szemszög érvényesült, amely akkor és ott a homo narrans (Jakabffy) a térképek kivitelezési körülmények tekintetében a *legérvényesebbnek* tekintett: „[...] a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen horizontjából feltáruló múltat beszéljük el.”⁶⁵

A Krallert-történetet az akkori jelen, azaz a beszélgetési helyzet írta. A narratológiai értelmezések a „felkért emlékezés” során teremtődő elbeszélésekben hangsúlyosan kiemelik az elmondott szöveg egyszeri, erősen szituatív jellegét, hangulati tartalmát.⁶⁶ A kartográfus Jakabffy tehát *abban* a beszédhelyzetben úgy vélte, hogy a világháborúban készült nemzetiségi térképek *technikai* előállításának története *csak így*, a német segítség részletes ismertetésével releváns, *hiteles*. Azaz a térképek és a Közép-Európa Atlasz jól ismert *reáltörténete* mégiscsak hiányos az eddig el nem mondott, közvetlen írásos nyomokra nem támaszkodó szubjektív narratíva nélkül.⁶⁷ Messze vezetne Jakabffy emlékezésének pszichológiai háttérfeltárása, de valószínű, hogy liminális élethelyzete (pályakezdés, nősülés), bizonyítási vágya, főnökével (Rónai András) való éles konfliktusa – hiszen Jakabffy élete alkonyán még nekem is megrögzült keserűséggel beszélt Rónairól, a Teleki Intézetben vezetése alatt elszenvedett sérelmeiről⁶⁸ –, az Erdélyben élő családtagjai iránt érzett mély felelőssége és aggodalma, illetve roppant vállalásainak terhe (Közép-Európa és Románia etnikai térszerkezetét ábrázoló térképe) emlékezetébe mélyen beépített minden segítséget, amit egyáltalán abban a traumatikus élethelyzetében *valakitől* kapott, hiszen azokban az években Krallertben Jakabffy elsősorban kollégát és nem az európai, majd a magyarországi megszállás (1944) SS-tisztjét látta. Ám az *eleve* tudatosan strukturált és kimondottan a nyilvánosság számára szintén 2004-ben készült

⁶⁵ Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 133–137.

⁶⁶ Kónya Ildikó: Személyes múlt és történelem: memoárok. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest. 2001. 286–293.

⁶⁷ Gyáni Gábor: 2000. 137.

⁶⁸ Jakabffy rossz viszonya Rónaival közismert: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Múzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128 [106.]

életútinterjúban Jakabffy nem említette a Krallerttel ápolt segítő kapcsolatát.⁶⁹ Az élettörténet-elemzések elméleti irodalma alapján úgy fogalmazhatunk, hogy az SS-szál – egyáltalán valami módon a magyar tudománytörténetben kitapintható jelenléte – meghatározó, *reprezentatíván negatív* tartalmat hordoz napjainkban is.⁷⁰

Jóllehet természetesen nem titkoltam – az asztalon forgott a magnó –, hogy beszélgetésünk esszenciáját majd publikálni szeretném, és az is igaz, hogy a találkozásunk nagyon informatív szakmai beszélgetés volt, de – amint azt fentebb említettem – alapvetően az interjú mégiscsak egy „nem hivatalos”, nagyon kellemes légkörű eszmecsere volt. Habár a részemről tehát nyíltan jelen volt a beszélgetés információinak nyilvánosságra hozatali „egyszer majd” szándéka, Jakabffy teljes természetességgel fejtette ki az SS öt segítő tevékenységének részleteit. Azaz Jakabffy tapasztalati terében Krallert emlékezete a beszélgetésünk idejében *érvényes erejű* és egyszerűen az utókor számára *mégiscsak* tényszerűen *rögzítendő* volt.⁷¹ Talán úgy fogalmaznék a legpontosabban, ha Keszeg Vilmos a nemzetközi szakirodalom „el nem mondott” terminusának⁷² igen találó árnyalása nyomán bevezetett kifejezésével azt írom, hogy Jakabffy számára az etnikai térképek kivitelezésében az SS-szál létezése és szerepe az életútinterjúja leendő olvasói tere számára, ha nem is tudatosan megőrizendő titok, hanem hallgatólagosan egy „el nem beszélhető”, amíg a velem folytatott párbeszédben egy egyszerű, „*még* el nem mondott” történet volt.⁷³

⁶⁹ Nem csupán a majd 2005-ben megjelent interjújában, hanem a beszélgetés hanganyagában sem utal Jakabffy Krallertre. Itt köszönöm meg Balahó Zoltán szíves szóbeli közlését.

⁷⁰ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. 151–197. [179].; Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány – Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum-PTE: Budapest-Pécs. 2007. 373–396; Elméleti háttérként l. Pataki Ferenc: Az önéletírás „dramaturgiája:” az élettörténeti forgatókönyvek. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 309–359.

⁷¹ Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. (Narratívák 3.)*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–67. [51.]

⁷² Portelli, Alessandro: *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. The University of Wisconsin Press. 1997: 4–23.

⁷³ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság:

Jakabffy felismerte, hogy a nemzetiszocialista szál nyilvános említése az 1998/90-es rendszerváltás után ismét a nemzeti tudomány rangjára emelkedett, és a térségünkben feléledő szimbolikus nemzeti küzdelmekben részt vevő etnikai kartográfia, ám még inkább a második világháborúban készült nemzetiségi térképeket szabadon és kritikátlanul használó magyar politikai és társadalmi plénumok számára egyszerűen *kényelmetlen* lett volna. Igazából tehát nem is kérdés, hogy Krallert és az SS Biztonsági és Felderítő Szolgálat Tudományos-módszertani Kutatóosztályának magyarországi térképészeti szereplése miért vált egy, a *nyilvánosság alá szorított történetté*.⁷⁴

(B) Amint arról a tanulmány felvezető bekezdéseiben szó volt, a lineáris térképtörténet-írást a „cartographic turn” folyamatában felváltotta az egy adott térkép szerkesztését meghatározó körülmények elemzése, a térképészkítés „mögöttes” szándékainak feltárása, a földabrosz kommunikációs hálóban betöltött szerepének és helyének értelmezése, valamint a térképszemiotika.⁷⁵ *Minden egyes térképnek tehát elbeszélte története is van.* „A dolgokat, legyenek azok körültpinthatóak vagy láthatatlanok, épp a történetük teszi létezővé.”⁷⁶ Ez azt jelenti, hogy nem tekinthetünk el nem csak a térkép eredeti céljától, attól az ideológiai tartalomtól, amit a térkép az adott történeti helyzetben magában hordozott, hanem *az elkészülés körülményeitől, másként fogalmazva, a szerkesztés kulturális terétől sem.* Egyszerűen nem lehet a térképeket az egykori kontextusokból

Kolozsvár. 2007. 151–197. [178].; Hedeşan, Otilia: Az élettörténet és a hivatás újraalkotása. *Néprajzi Látóhatár*. XV/3–4. 2006. 57–77. [57–66.]. A narratív történetek elemzésének kérdését széles nemzetközi irodalmi kitekintéssel l. Keszeg Vilmos szinte teljes életművében. Szintézisként l. Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék: Kolozsvár. 2008.; illetve: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. tanulmányait. Az ún. „narratív fordulat” folyamatáról l. Orosz Magdolna: „Az elbeszélés fonala”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Gondolat Kiadói Kör: Budapest. 2003. 9–45.; László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia. Narratívák 5. Kijarat* Kiadó: Budapest. 2001.

⁷⁴ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. 151–197. [179].

⁷⁵ Schneider, Ute: *Die Macht der Karten*. Primus Verlag: Darmstadt. 2006

⁷⁶ Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Ember, történetek és kontextusok*. Komp-Press-Korunk Baráti Társaság: Kolozsvár. 2002. 7.

kiragadva „mint ártatlan tudásrészeket” átültetni a mába. Az elfelejtett történetek igenis az adott – jelen esetben térképekhez kötöten – érvényes hatóerővel jelen vannak. Jakabffy személyes története tehát e „hiányréteget” hívta elő. Az emlékezet képes arra, hogy a geertzi „sűrű leírás” módszerével az adott elbeszélte térképmemlék ne egyfajta – jelen esetben már kanonizált nemzeti – jelentését, hanem az *el nem mondott* jelentéslehetőségeit is aktuálisan felmutassa.

* * *

Az SS célja e segítséggel a magyar térképészeti munkálatok figyelemmel kísérése volt. Hiszen egy etnikai térkép nem csupán a magyarok „területi erejét” mutatja meg, hanem megkerülhetetlenül feltűnteti a térségben élő *németek* számát és területi arányait is. (Az persze már egy következő lépés, hogy a nemzetiségi összeírás és térképi kivetítés a magyarok által *bevallott* németek számát és területi arányát mutatja, s ez az adat nem biztos, hogy egybe esik a nemzetiszocialista elképzelésekkel. Éppen ezért inkább úgy fogalmaznék a korabeli német szemszögből, hogy a magyar etnikai térképek a Magyarországon élő németek szám- és területi arányairól csupán a magyar *álláspontot* tükrözik. Azaz a térkép tartalmának célzott láttatása és tényleges látása (azaz, olvasói interpretációja) között nem szükségszerű az egyenes ok-okozati kapcsolat.)

Nem véletlen tehát, hogy a két világháború közötti közép-európai földrajz a Volkstum-térképekben nagy erővel bevethető és komoly ideológiai ütőerőt képviselő „írásztali (szellemi) fegyvert” („Schreibtisch-Waffe”) látott. Ebből viszont az is következik, hogy *soha nem tekintetiünk úgy egy történetekkel teleírt térképre, mintha azok nem lennének a térkép részei, és ezen elbeszélések ne határoznák meg* – ha tetszik nekünk, ha nem – a *térkép mai használhatóságát*.⁷⁷ Nincsenek tehát „ártatlan” adathor-

⁷⁷ Például ennek az elvnek a jegyében szervezte meg a Lipcsei Kör (Leipziger Kreis) a Radó Sándor által szerkesztett híres-hírhedt Karta Mira szerkesztés- és hatás-történetét, az ideológiai mozgatórugók feltárását. <http://cms.leipziger-kreis.de/2-0-Willkommen.html> – A nemzetiszocializmus kartográfiai gyakorlatáról és geográfiai konstrukcióiról I. Rössler, Mechtild: Wissenschaft und „Lebensraum”. *Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: ein Beitrag zur Disziplin-geschichte der Geographie*. Reimer: Berlin-Hamburg, 1990; Schultz, Hans-Dietrich: Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte” in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (Hrsg.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht*

dozó térképek. Hiszen ezek a történetek kitörölhetetlenül érvényes hatóerővel belevésődnek az adott térkép, azaz a norai *emlékezeti hely* szövetébe akkor is, ha a traumatikus események óta eltelt időben megpróbálták az adott helyhez kötött narratív hagyományt újra értékelni, akár letagadni vagy tudatosan elhallgatni.⁷⁸

* * *

Wilfried Krallert tevékenysége jól feltárt területe a nemzetiszocialista, ún. völkisch tudományok múltjának. Krallert a magyar történelemben betöltött negatív szerepének jelentőségét a Volksbund-irodalom ismerte fel. Elkötelezett nemzetiszocialista volt, aki szakmai tudását, szervezőképességét – többek között – a magyarországi németiség felmérésének, feltérképezésének rendelte alá abból a célból, hogy egyrészt a Birodalom katonai erejét növelje, másrészt a német területi igényeket a „német néptalaj” bizonyításával legitimálja. Jakabffy elbeszélése és Rónai András fennmaradt írásos emlékei, hagyatéka⁷⁹, illetve a német archívumok feldolgozása alapján azt mondhatjuk, hogy jóllehet a magyar kutatók már a korban is távolságtartással szemlélték Krallert és az SS magyarországi

der Karten. Leibniz Institut für Länderkunde: Leipzig. 2007. 13–37.; Fahlbusch, Michael – Rössler, Mechtild – Siegrist, Dominik: *Geographie und Nationalsozialismus*. Urbs et Regio Gesamthochschule Kassel: Kassel. 1989.

⁷⁸ Nem lehet például a Molotov-Ribbentrop paktum (1939. augusztus 23.) titkos mellékletében szereplő, Lengyelország szovjet-német felosztását ábrázoló térképet egyszerű határtérképként kezelni. A térkép mögött ott a lengyel történelem második világháborús történelmének egész borzalma (Schneider, Ute: *Die Macht der Karten*. Primus Verlag: Darmstadt. 2006. 85–87.) – Ám a második világháborús Volkstumtérképek szerkesztési körülményei nem jelentették azt, hogy Krallert akkor készített térképeit ne használta volna fel példaként még az 1960-as években is... Krallert, Wilfried: *Methodische Probleme der Völker- und Sprachenkarten*. In: *Internationales Jahrbuch für Kartographie*. I. Kirschbaum: Bonn. 1961. 99–120.

⁷⁹ Jól mutatja Rónai András jó szívélyes viszonyát a német kutatókkal az az 1941-es felkérő levél, amely alapján Rónai németül elkészítette „Ungarn in Vergangenheit” című kéziratot a Hermann Kesting által szerkesztett hírhedt nemzetiszocialista sorozat, a „Großdeutsche Reihe” számára a „német-magyar barátság elmélyítésének érdekében”. A kézirat: MOL K. 30. 8. csomó – A kézirat végül nem jelent meg. Habár Rónai Andrásnak megjelent Magyarországról 1944-ben egy német nyelvű kötete (*Ungarn im Karpatenbecken*, Budapest: Athenaeum), nem azonos a németországi kiadásra szánt könyv tartalmával.

statisztikai és térképészeti működését⁸⁰, ám tudomásul kell vennünk, hogy ez az idegenkedés *nem* jelentette egyben az SS segítségének elutasítását is. Azaz nem csupán az elkészült nemzetiségi térképek részei a magyar kartográfia-történetnek, hanem a térképek elkészülésének körülményei és egyben Krallert ellentmondásos emlékezete is.

Amint az egyetemes és nemzeti traumatikus események térfolyamatainak elemzése megteremtette a *morális topográfiát*⁸¹, úgy a „térképi fordulat” paradigmaváltásában megjelent a *morális kartográfia*.⁸² A megörökölt súlyos hiánytörténetek is nemzeti emlékezetünk textúrájának szálai.⁸³

⁸⁰ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden. 1999. 648–649.

⁸¹ György Péter: *A hely szelleme*. Magvető: Budapest. 2007.

⁸² Guntram, Henrik Herb: *Under the Map of Germany*. Routledge: London. 1997.

⁸³ György Péter: *Néma hagyomány*. Magvető: Budapest. 2000. – A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt és az OTKA T 049239 számú pályázat támogatta.